

UOT 070

ÜLVİYYƏ ABDULLAYEVA*

TURAN VƏ TURANÇILIQ İDEYASININ TARİXİ ASPEKTLƏRİ

Məqalədə Turançılıq ideyasının tarixi aspektləri araşdırılır. Göstərilir ki, türkləri bir çətir altında toplamaq və bu toplumun gələcək həyatını müəyyən etmək üçün təxminən yüz əlli il əvvəl ortaya atılmış bu ideyanın da yaranmasının ictimai, siyasi, tarixi və mənəvi səbəbləri vardı. Türklər öz tarixi köklərinə qayıtdıqca bu ideya yenidən gündəmə gəlmiş, türklərin keçmiş fəthətini qaytarmaq üçün ideoloji hərəkətə keçilmişdi. Turan adı və Turançılıq ideyası da türklüyün düşdüyü indiki tarixi şəraitdən qaynaqlanmışdı. Məqalədə Turan adının bir ideya olmaqdan əvvəl türk topluluqlarının yaşadığı böyük bir ərazini əhatə etdiyi tarixi faktlarla göstərilir. Turan adı ilə birləşən türk xalqlarının (Azərbaycan türkləri, Türkiyə türkləri, İran türkləri, qazaxlar, qırğızlar, özbəklər, tatarlar, başqırdlar və s.) getdikcə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından bir-birinə yaxınlaşmaları bu ideyanı gerçəkləşdirməyə xidmət edən amillərdəndir. Bu gün bu ideya bir xəyal kimi görünsə də, tarixi faktlar onun heç də bir xəyal olduğunu göstərmir. Bu cəhətdən ədəbiyyatın, poeziyanın da böyük rolu ortaya çıxır. Ədəbiyyatın tarixdə mövcud olmuş bu ortağ dəyərləri, xalqın keçmişini, tarixi reallıqları təsvir etməsi milli ideyanı daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir.

Açar sözlər: *Turan imperatorluğu, Turançılıq, ideya, türkcülük, tarixi aspektlər*

Siyasi tariximizdə Turan adı və Turançılıq türkləri bir çətir altında toplamaq və bu toplumun gələcək həyatını müəyyən etmək üçün təxminən yüz əlli il əvvəl ortaya atılmış bir ideyadır. Bu ideyanın da yaranmasının ictimai, siyasi, tarixi və mənəvi səbəbləri vardı. Hər şeydən əvvəl, XVIII əsrdən başlayaraq, türk dünyasında və ya türklərin yaşadığı bölgələrdə müəyyən bir tənəzzül dövrü başlamışdı. Türklər öz tarixi köklərindən aralanmış, pərən-pərən düşmüş, necə deyirlər, bir qədər də coğrafi, mənəvi xəritə baxımından kiçilmişdi. Xüsusilə, sonuncu türk imperiyası Osmanlı getdikcə zəifləməkdə idi. Bu proses XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində bir qədər də sürətləndi. Konkret olaraq, I Dünya savaşından sonra türklüyün coğrafi ərazisi çox kiçilmiş, hətta Osmanlının gələcək taleyi belə sual altına alınmışdı. Hər gün itirilən vətən torpaqları türk fikir adamlarını düşündürməyə başladığında ilk öncə ağıla gələn tarixə müraciət etmək oldu. Bu da səbəbsiz deyildi; o zaman bir ideya kimi irəli sürülən Turan keçmişdə bir ideya yox, gerçəklik olmuşdu. Əslində Turan adı və Turançılıq ideyası da türklüyün düşdüyü indiki tarixi şəraitdən qaynaqlanmışdı. Turançılığı bir ideya kimi yeni dövrün adına qəbul etmək mümkün olsa da, Turan tarixi reallıq idi və bu dövrə qədər böyük bir tarixi yol keçib gəlmişdi. Buna görə də, Turançılıq ideyasını qiymətləndirərkən onun boş yerdən yaranmadığını, onun tarixi gerçəklikdən qaynaqlandığını nəzərə almamaq olmaz. Çünki Turan adı bir ideya olmaqdan əvvəl türk topluluqlarının yaşadığı böyük bir ərazinin adı, həm də bu ərazidə yaşayan xalqın adı olmuşdur. Bu tarixi inkişaf yolunda türkləri hunlar, bulqarlar, avarlar, macarlar, xəzərlər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, başqırdlar, uyğurlar, səlcuqlular, osmanlılar, tatarlar və başqa müxtəlif adlarla adlanan, lakin tarix boyu dünya coğrafiyasında önəmli yer tutan xalq və tayfaların yaratdığı imperiyalar və hakimiyyətlər müəyyənləşdirmişlər. Yəni türk adı XIX əsrdə tarix səhnəsinə yenidən çıxmasına baxmayaraq, onların tarix boyu müxtəlif adlarla dünya siyasəti və tarixində önəmli yer aldığını görürük. Ə.Hüseynzadə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir”

əsərində türklərin tarix səhnəsinə çıxmasını miladdan iki min il əvvələ apararaq yazırdı: “Türklər səhneyi-tarixiyyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxtdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütərəddid təsirata məruz qalmışlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğol və çinlilərlə, qərbində isə irqi-Qafqazdən olan əqvam ariya və samiyə ilə, yəni hindi, irani, islav, çərkəs, kürd, ərəb və sairə nəsillərlə qarışmış olduqlarından bir gün hər tərəfdə şəklən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür” (Hüseynzadə, 2007, I, s. 217). Məşhur türkoloq Rəfiq Özdək də “Türkün qızıl kitabı” əsərində türklərin ana yurdu və yayılma səbəblərini göstərərək onun tarixini 2000-1500 il əvvələ aparır: “Türklər m.ö. 2000-ci ildə, daha qədim çağlarda Orta Asiyada, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərb bölgəsində, Yenisey çayı boylarında yaşayırdılar. M.ö. 1500-cü illərdə yaşadıkları geniş bölgə Sayan dağlarından Altaylara və Tanrı dağlarına qədər enir, qərbdə Urallara qədər uzanır, cənubda Balxaş gölünü, Xəzər dənizi və şimal-şərq çöllərini əhatə edən böyük bir sahəyə yayılmışdır” (Özdək, 2018, s. 30). Lakin Rəfiq Özdək də türklərin tarixini məlumat qıtlığından şikayətlənərək onun tarixini Asiya Hun imperatorluğundan başladığını bildirir: “Hun imperatorluğundan öncə də türk dövlətlərinin olduğunu, amma məlumat və qaynaq yetərsizliyindən türklərin yaşayışını ancaq Asiya Hun imperatorluğundan öncə izləyə bildiyimizi söyləmişdik” (Özdək, 2018, s. 38).

Araşdırmalar türklərin tarixinin daha əvvəllərə gedib çıxdığını aydın şəkildə göstərir. Özü də bunu yalnız türk tarixçiləri deyil, gec də olsa, Avropa tarixçiləri də etiraf etməyə məcbur olmuşlar. Eramızdan əvvəl 1100-cü ildən başlayaraq türklər Altaylara gəlmiş və sonra da Şərqi və Qərbi Türküstanda köç salmışlar. Sonrakı yüzilliklərdə onlar Ordos, Volqa və Şimal-qərbi Asiya istiqamətində yerləşmişlər. Bir qrup türklər isə şimal-qərbi Sibirə və Ural dağları istiqamətinə köç etmişdilər. Onların tez-tez köç etmələri bəzən Qərb tarixçilərində qəsdən köçəri kimi qələmə verməyə imkan vermişdir. Türklər yalnız bir yerdən başqa yerə köç etmirdilər, həm də özlərinin imperatorluqlarını qurur və mədəniyyətlərini yaradırdılar. Tarixdə ilk böyük imperatorluqları da məhz qədim türklər qurmaları da bunu deməyə əsas verir. Marafıdır ki, uzun illər boyu dünya tarixşünaslığı qədim türklərin qurduğu imperiyalar və dövlətlər haqqında yanlış məlumatlar vermişlər. Bunu nəzərdə tutan tarixçi Aydın Qasımlı yazır: “Dünya tarixşünaslığı səhv olaraq türk tarixini eradan əvvəl IV əsrdə böyük imperatorluq qurmuş hun türkləri ilə bağlayırlar. Bəzi tədqiqatçılar bir az da irəli gedərək İskitləri də türk hesab etmiş və türk tarixini eradan əvvəl VIII əsrə, bəziləri şumerləri də Türk hesab edərək eradan əvvəl IV-II minilliklərə, bəziləri Kür-Araz çayları və Urmiya gölü ətrafında eradan əvvəl III minillikdə yaranan Aratta dövlətinə, bəziləri də Çayhun-Sayhun (Amu-Dərya, Sır-Dərya) çayları ətrafında eradan əvvəl X-XI minilliklərdə yaranan Turan dövlətinə bağlamışlar” (Qasımlı, 2012, s. 22). İngilis alimi Ceyms Çorcvord Turan imperatorluğunu Uyğur imperatorluğu kimi qələmə vermişdir. Onun fikrincə, uyğur keşişləri 70 min il əvvəl ana vətənin (Mu qitəsi nəzərdə tutulur-Ü.A.) müqəddəs mətnlərinin surətini Uyğur paytaxtı Xora Xotaya gətirmişdilər. O, yazır: “Bu əfsanəvi tarix Uyğurların Asiyada ilk yerləşmələrindən, bugünkü Sarı dəniz sahillərində yurd saldıqlarından xəbər verir” (Çorcvord, 2008, s. 123). Burada C.Çorcvord Turan adını çəkməsə də Uyğur adını çəkir ki, uyğurlar da türklərin bir qoludur. Türk keşişlər getdikləri yerdə məktəblər açmış, dini elmləri öyrətmiş və maarifçiliklə məşğul olmuşdular. O da məlumdur ki, Günəş imperatorluğunun “Müqəddəs sirlər” adı altında gil lövhələrdə toplanmış bu elmlərdə İnsanın varlığı tərəfindən yaradıldığı bildirilirdi. Bu varlığın isə İnsanın Səma atası, yəni Göy tanrısı olduğu deyilirdi ki, türklərin də Göy Tanrıya sitayiş etmələri artıq elm aləminə çoxdan məlumdur. Bundan sonra türklər Orta Asiyadan Xəzər dənizində böyük bir ərazidə məskən salmışlar. Yeni araşdırmalar türklərin yaratdığı ilk imperiya olaraq Mu qitəsində yaranan Günəş imperatorluğunun xələfi kimi Turan imperiyasının olduğu qənaətinə gəlirlər. Günəş imperiyasının süqutundan sonra bu mədəniyyətin xələfi kimi bütün özəlliklərini özündə

birləşdirən Turan imperiyası ortaya çıxmışdır: “Böyük Turan imperiyasının doğu sərhədi Sakit okeana, batı sınırı Qara dənizə, quzey sınırı Şimal Buzlu okeana qədər uzanmış, güneydə Çin, Birma, Hindistan, Persiya, Xəzər ətrafları, Azərbaycan, Ön Asiya və Anadolunu öz içinə almış, Avropanın böyük bir hissəsi də bu imperiyaya daxil olmuşdu” (Qasımlı, 2012, s. 26-27).

Mu türkləri ilə bağlı geniş araşdırmalar aparılmasa da, ingilis alimi Ceyms Corcvordun tədqiqatlarında Mu mədəniyyəti haqqında “İtkin qitə”,- deyə bəhs edilir. Tədqiqatçı bu qənaətə müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdən yola çıxaraq gəlir və ondan insanlığın “Ana yurdu” kimi danışır (Corcvord, 2008, s. 76). C.Corcvorda görə, Mu mədəniyyəti Sakit okenda batmış, sonrakı dövrə yalnız bəzi qalıqları gəlib çatmışdır. Mu ölkəsi zəlzələlər nəticəsində darmadağın olmuş və üzərini sular örtüyündən bir zamanlar qüdrətli mədəniyyətin yerində tək qalan şey sular olmuşdur. Onun fikrincə, 70 min il öncə Mu qitəsindən dörd müxtəlif yolla Asiya, Avropa, Afrika və Amerika qitələrinə yayılanlar bu qitələrə özlərinin yüksək mədəniyyətlərini də aparmışlar. Bu yollardan birincisi Maya adı ilə Asiyanın şərq bölgəsinə yayılmışdır. Bu bölgəyə gələnlərin sonradan uyğur türkləri olduğu məlumdur. Mu xalqının sifət quruluşu haqqında tədqiqatçının gəldiyi qənaətlər maraqlıdır. C.Corcvord Mu xalqını sifətcə ağ, iri gözlü, zərif, qara saçlı və son dərəcə gözəl insanlara sahib bir irq kimi təsvir edir və bu qədim xalqın gəmiləri ilə “şərq okeanından qərbə və şimal dənizlərdən cənuba səyahət edən böyük dənizçilər”, eyni zamanda, “daşdan iri saraylar tikən” insanlar olaraq göstərməsi (Corcvord, 2008, s. 125) onların malik olduqlarını göstərir. Lakin Mu ölkəsi bütün dünya mədəniyyəti, təhsili və ticarətinin mənbəyi və mərkəzi olsa da, böyük bir fəlakət yaşayır və torpaqları qorxunc bir fəlakətlə sarsılır, zəlzələ və yanardağ patlamaları nəticəsində ölkənin güneyi dağıntılara məruz qalır. Mu əhalisinin demək olar hamısı bu fəlakətin qurbanı olmuşdu. Yalnız kiçik bir torpaq sahəsində insanların sağ qalması haqqında məlumatlar var.

Bu gün dünyada ən qədim xalqın, tayfanın kimliyi barədə dolaşan nəzəriyyələrdən biri də “Tarix Şumerdən başlayır” deyimidir. Bu barədə müxtəlif fikirlər olsa da, şumerlərin türklər olması qənaətinə daha çox üstünlük verilmişdir. Şumerlər haqqında aparılan tədqiqatların çoxunda bu mədəniyyətin daşıyıcıları kimi türklərin adı çəkilir. Arxeoloji qazıntılar da e.ə. VI minillikdə yaranmış bu ən qədim mədəniyyət daşıyıcılarının iki çay arasında yarandığı bildirilir. Hətta şumerləri “Tufan”dan sonra turanlıların ikinci ən böyük mədəniyyəti hesab edirlər. Şumerlərin Mesopotamiyanın yerli xalqlarından biri olması barədə fikirlər də vardır. Ancaq şumerlərin Mesopotamiyaya başqa yerdən gəlmələri fikri daha çox üstünlük təşkil edir. Alimlərin böyük əksəriyyəti bu fikrə əsaslanırlar. Hətta şumerlərin bu əraziyə Ceyhun (Amu Dərya) və Seyhun (Sır Dərya) hövzəsindən gəldikləri barədə məlumatlar vardır ki, bu da türklərin tarixən yaşadığı Aral gölünün ətrafı və Turan ovalığı hesab olunur.

Bəşəriyyətin ən qədim yazı nümunələrindən olan Şumer yazılarının dövrümüzə qədər gəlib çatması bu mədəniyyətin kimə məxsusluğu haqqında da çox şey deyir. Bu yazılara əsasən şumerlərin Yaxın Şərqdə geniş yayıldığı bildirilir. Lakin şumer dili və yazısı ilə bağlı alimlərin fikirlərində də qərəzlilik özünü göstərir. Şumer dilində bu qədər türk sözləri olmasına baxmayaraq, yanlış olaraq onun heç bir dillə qohumluq əlaqəsi olmaması fikrini irəli sürənlər də var. Müasir şumerşünaslığın artıq bu qədim mədəniyyətin türklərə aid olması barədə tədqiqatlar son dövrlərdə artmışdır. Qazax şairi və alimi Oljas Süleymenovun məşhur “Az-Ya” kitabında bu cür alimlərlə razılaşmır: “Yanlış fikirdir. Hətta indiki bilik səviyyəmiz də, İ.M.Dyakonovun məqaləsindəki leksik material da bizə şumer dilinin hazırda yaşamaqda olan türk dilləri ilə mədəni qohumluğunu sübuta yetirməyə əsas verir” (Süleymenov, 1993, s. 193). 60 sözün leksik təhlilindən bu dilin türk dilləri ilə qohumluq əlaqəsini üzə çıxaran O.Süleymenov şumer və türk dillərinin müqayisəli cədvəlini verdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlir: “Bütün deyilənlər göstərir ki, şumer və türk dilləri arasında elə böyük fonetik fərq yoxdur ki, bu fərqlin sistem təşkil etdiyini

söyləmək olsun. Bu dillərin müqayisəsində uyğunluqlar daha əhəmiyyətlidir. Hətta səslərin də dəyişməsi sinxronudur: u/q, sözün sonunda b/k, q səs keçmələri və s.” (Süleymenov, 1993, 206).

Şumerlərin təkə yazılarında deyil, inanc və təfəkkürlərində də türk xalqlarının adət-ənənələrinin izləri yaşayır. “Bilqamıs” dastanındakı “Nuh tufanı”, “Novruz Bayramı”, “Qurban Bayramı”, od, torpaq, su və havadan ibarət həyat anlayışı və s. kimi məsələlər Şumer təfəkkürünün məhsulu hesab olunur. Belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Şumerlərin mədəniyyəti qədim Turanlıların dini-etnik görüşlərinin, fəlsəfi baxışlarının, bədii fikir dünyası ilə çox yaxındır. Bunların içərisində Novruz bayramı xüsusi yer tutur. Türklərin bu gün də həmin adət-ənənəni yaşatması Şumerdən gələn qədim ənənəyə söykənir. Qərb alimlərindən M.Belitski, D.Redder, E.Rekli, F.Qommel, Vooley və b. şumerlərin türklərlə genetik qohum olduqları fikrini təsdiqləmişlər. Bu fikirlərdə şumerlərin dilində İran və semit dillərinə xas cizgilərin olmadığı, əksinə, Turan və Ural-Altay dilləri ilə birbaşa qohumluq olduğu fikri üstünlük təşkil edir. Bir çox tarixçilərin Mesopotomiyada özünün yüksək mədəniyyətini qurmuş şumerlərin türk kökənli olduqları qənaəti son dövnlərdə artmaqdadır. Bu fikrin tərəfdarları, daha çox şumer dilində olan türk sözlərinin çox olmasına görə gəlirlər. Oljas Süleymenov özünün “Az-Ya” kitabında şumer və türk dillərində olan 60 sözün leksik müqayisəli təhlili zamanı maraqlı nəticələrə gəlir. Onun kitabda təqdim etdiyi ayrıca cədvəldə də bu sözlərin leksik cəhətdən nə qədər uyğun olduğunu bir daha göstərir. Görkəmli tədqiqatçı və fikir adamının gəldiyi nəticə obyektiv və məntiqi səslənir:

“1. Cədvəldən aydın olur ki, şumer və türk leksikaları müqayisə edilə bilər. Sözlərin forma və məna oxşarlığı sistem təşkil edir, buna görə də təsadüf sayıla bilməz.

2. Nümunələr nəzərdə keçirdiyimiz dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olmasına dəlalət edir. Bzəi hallarda şumer leksikemalarının türk sözlərindən asılılığı şübhə doğurmur” (Süleymenov, 1993, s. 204).

Bu bir faktir ki, eramızdan əvvəl XI əsrdə bir çox türk tayfaları Çinə axın etmişlər və burada öz dövlətlərini qurmuşlar. Çu xanədanının yaranması da onların adı ilə bağlanılır.

Turan imperiyasının və eləcə də Turan mədəniyyətinin varlığının uzun müddət elmi ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən gizlədilməsinin müəyyən səbəbləri vardı; bu imperiyanı yaradan türklərin tarixini mümkün qədər gəncləşdirmək və ya geriye çəkmək. Turançılıq ideyasının son iki yüzillikdə yenidən ortaya atılması da əslində tarixi gerçəkliyə qayıdışdan doğurdu. Türklər tarixən dünyanın müxtəlif qitələrində yaşamış, ən qədim mədəniyyətlərini yaratmışlar. Asiya, Avropa, Afrika və Amerika qitələrində yaşayan türklərin ən qədim mədəniyyətləri Turan ovalığı, Ceyhun-Seyhun (Amu Dərya, Sır Dərya) çayları, Baykal gölü, Xəzər dənizi ətrafları, Orxon-Yenisey çölləri, Urmiya gölü ətrafı, Kür-Araz ovalığı, Mosul və Kərkük bölgələrində bu gün də qalmaqdadır. Tarix boyunca qurulan türk dövlətləri dünyaya hökm etdiyi kimi, həm də yeni mədəniyyətlər bəxş etmişdir. Bu dövlətlər ayrı-ayrı adlar daşısalar da, bir irqin-türk irqinin etnik kimliyini təmsil edir və mədəniyyətini daşımış olurdu. Bu cəhətdən türklərin yaratdıqları imperatorluqlar və dövlətlərin ərazisi və zamanı böyük bir dövrü əks etdirir. Təkə imperatorluqlara nəzər salsaq görərik ki, bu imperatorluqlar zamanında dünyanın böyük bir hissəsini tutmuşdur. Asiya Hun imperatorluğu (e.ə. IV əsr-e.s. 48-ci il), Avropa Hun imperatorluğu (374-582), Ağ Hun imperatorluğu (IV əsrin sonları-557-ci il), Göytürk imperatorluğu (552-582), Şərqi Göytürk imperatorluğu (582-630), Qərbi Göytürk imperatorluğu (582-630), II Göyütük imperatorluğu (681-744), Uyğur mperatorluğu (744-840), Avropa Avar imperatorluğu (VI əsr-805-ci il), Xəzər imperatorluğu (VII əsr-965-ci il), Böyük Səlcuq imperatorluğu (1040-1157), Xarəzmşahlar imperatorluğu (1097-1231), Teymur imperatorluğu (1370-1405), Babur (Hind-Türk) imperatorluğu (1526-1858), Osmanlı imperatorluğu (1299-1922) imperatorluqları və bu imperatorluqlararası yaratdığı ayrı-ayrı dövlətləri bütövlükdə Turan imperiyasının ayrı-ayrı

parçaları hesab etmək olar. Bu imperatorluqlar və dövlətlər Turan sivilizasiyasını ortaya qoymuş və tarixdə ilk və ən uzunömürlü mədəniyyət yaratmışlar. Lakin bu mədəniyyət zaman-zaman ya başqa adlarla adlandırılmış, ya da bu sivilizasiyanı daha sonrakı dövrə aid etməyə çalışmışlar. Aydın Qasımlı Turan mədəniyyətini qədim və türklərə məxsus hesab edərək yazır: “Turan imperatorluğunun Şərqdə yaratdığı müəzzən mədəniyyət qədim Şumer abidəsi olan “Bilqamis dastanı”, “Tövrat” və “Quran”da xatırlanan “Tufan” nəticəsində məhv olmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, qədim Türklərin “Tufan”a qədər yaratdıqları bu müəzzəm mədəniyyət haqqında bugünə qədərki dünya tarixşünaslığı susmuşdur. Bu maddi mədəniyyət abidələrinin xeyli hissəsi “Tufan” nəticəsində Türkünstanın Qobu çöllərində qumluqlar altında bu gün də qalmaqda, öz tədqiqatçısını gözləməkdədir” (Qasımlı, 2012, s. 29).

Tufanın Nuh peyğəmbərin zamanında baş verməsi və Yer kürəsinin böyük bir qisminin Tufan nəticəsində məhv olması ondan sonrakı dövrün mədəniyyətinin kimə məxsusluğunu ortaya qoymuş olur. Əlbəttə, bu barədə məlumatlar o qədər də geniş deyil, lakin Tufandan sonrakı mədəniyyət izlərində yenidən Turan-türk izlərinin qabarıqlığı belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Tufan nəticəsində mədəniyyət tamamilə məhv olmamış və sonrakı mərhələdə bu və ya digər şəkildə ortaya çıxmışdır. Belə görünür ki, Nuh peyğəmbərin zamanında baş vermiş Tufandan sonra Turanlılar-Türklər yeni ərazilər axtarışıyla Ön Asiyada, Orta Asiyada və Xəzər dənizi ətrafında məskunlaşaraq Turan imperatorluğunu qurmuşdur. Bu ərazi həm də “Turan ovalığı” adlanır.

Tarixçilər zaman-zaman Azərbaycanı da Turanın bir parçası hesab etmişlər və onun mərkəzlərindən biri kimi Azərbaycanı göstərmişlər. Alp Ər Tonqa haqqında əfsanələrdə onun Azərbaycanda bir çox şəhərlər salması ilə bağlı fikirlər də vardır. Mahmud Kaşğarlının “Divani Lügət-it Türk” əsərində Alp Ər Tonqanın ölümündən sonra Turanlıların düşdüyü vəziyyət poetik şəkildə belə anlaşıldı:

Alp Ər Tonqa öldümü,
İssız dünya qaldımı,
Fələk öcün aldımı
İndi yürek yırtılır (Kaşğarlı, 2012, s. 49).

Türkçülük, Turançılıq ideyasının meydana çıxma zamanı təsadüfi deyil; XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəlləri Osmanlının çöküşü nəinki burada yaşayan türkləri, eləcə də bütün dünya türklərini narahat etməyə başladı və bundan çıxış yolu aramağa başladılar. Bu, həm də türklərin tarixən mövcud olan imperiya üçün narahat olduqlarını göstərirdi. Osmanlı imperatorluğu içində bütün xalqları birləşdirmişdi. O zaman Qərbdə yaranan müxtəlif xristian birlikləri də Osmanlı sınışıdırıb çıxarmaq üçün yollar arayırdı. E.Mustafanın yazdığı kimi: “Rusiya dövləti türk-Osmanlı dövlətinin torpaqlarını ələ keçirərək genişlənmək, Ağ dənizə çıxmaq, Balkanlarda varlığını sağlamlaşdırmaq və bütün slavyan xalqlarının birliyini sağlayan bir federasyon qurmaq (artıq tarixə qarışmış, ölmüş olmasına rəğmən yenidən diriləcəyi umulan Bizansı da bu federasyona qatmaqla) yolunda uzun müddət Panortodoksçuluq və Panslavizm kimi iki silahı istifadə etdi. Rusiya bütün ortodoksları himayə etməyi, onların hüquqlarını qorumağı, gözetməyi özünün bir vəzifəsi olduğunu irəli sürərək, əslində, öz nüfuz dairəsini genişlətmək və yeni torpaqlar ələ keçirmək yolunda idi” (Mustafa E., 2009). Bu zaman Avropada “Alman birliyi”, “Slavyan birliyi” kimi birliklər yarandı. Rusiyanın liderliyində bütün slavyanları birləşdirmək ideyası, əslində gözünü türk torpaqlarına dikmək demək idi. Alman millətçiləri panalmanizmə, rus və slavyan millətçiləri isə panslavyanizmə müraciət etməli olurdu. Bu birliklərdə panalmanizm və panslavyanizmin gələcəyinə böyük ümidlər bağlanılırdı. Panslavyanizm ideyası hər bir slavyan üçün hər şeydən üstün olmalı idi. Getdikcə bu ideya Avropada və slavyan xalqları

arasında daha çox dəstək görürdü. Avropada çoxlu ittifaq və partiyalar yaranmışdı ki, bunların da çoxunun nizamnaməsində yeni xristian “izm”ləə dayanırdı: panizranizm, panslavizm, panlatinizm, panamerikanizm və s. Bu cəmiyyətlərdən Panslavizm adı altında rusların cəmiyyəti var idi və onlar slavyanları siyasi cəhətdən birləşdirməyə cəhd göstərirdilər. Yəni bu zaman hər hansı bir “izm”də müəyyən milli, tarixi, mənəvi meyillər əsas olmalı idi. Ə.Hüseynzadə “Avropalılar və Makedoniya” məqaləsində avropalıların uydurduqları panislamizm ideyasına qarşı çıxaraq yazırdı: “Avropalılar və avropalılarla bərabər bəzi qonşularımız “panislamizm” deyə-deyə bizi, biz müsəlmanları bizar etmişdilər!.. Fəqət bu gün arxasında cərəyan edən vüqat bizə əyan bir surətdə göstərir ki, “panislamizm”nin, yəni ittihad-islamın ən cüzi bir əsəri belə görünməyib, bəlkə mükəmməl bir Avropa panxristianizəsi mövcud imiş” (Hüseynzadə, 2007, II, s. 121). Panslavistlər həm də özlərinə qarşı təhlükə kimi islam birliyini görürdü. Bu da türk dünyasında öz gələcəyinə yenidən baxmaq düşüncəsini gündən-günə artırırdı. Panslavizmin yaranması və milli ideyanın güclənməsi türkləri də bu istiqamətdə düşündürməyə vadar edirdi. Bununla da, türkçülüyn və turançılığın meydana gəlməsini tarixi şərait özü yetişdirdi. İslam və türk düşüncüləri C.Əfqani, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Z.Göyalp getdikcə islamın, türklüyün gələcəyi ilə bağlı narahat olmağa başladı və bu istiqamətdə məqalələr yazdılar. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədli bu araşdırmaları təhlil edərək belə bir doğru qənaətə gəlmişdir: “Bütün bunlar Qərb millətçilərinin müsəlman birliyini önləmək üçün ortaya atılsa da, “Alman birliyi” və “Slavyan birliyi”nə qarşı adekvat olaraq “Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq” üçlü formulunu formalaşdırmış oldu. Turançılıq ara-sıra boy göstərsə də, formulun “dördüncü ayağı” ola bilmədi” (Əhmədli, 2019, s. 53).

Turançılıq ideyası ona görə bu formulun “dördüncü ayağı” ola bilmədi ki, hələ xəyali bir səciyyə daşıyırdı. Türklərin keçmiş şöhrəti, Turan imperiyasının mövcudluğu haqqında hələ tam olaraq araşdırmalar aparılmamışdı. Həm də türklərin daha çox olduğu Türkiyədə Osmanlı imperatorluğu ideyası bir qədər üstünlük təşkil edirdi. Lakin Osmanlı imperatorluğunun getdikcə süquta uğraması Turançılıq ideyasını gündəmə gətirdi. Türk milləti özünü təhlükədən qurtarmaq üçün birlik ideyası ətrafında çıxış etməyə başladı. Türk xalqında imperatorluq düşüncəsi hələ yerində qalırdı. Buna görə də Ziya Göyalp Osmanlı imperatorluğu, əvəzinə Turan imperatorluğu düşüncəsini irəli sürdü. Bu fikir həm türkçülük adı altında, həm də turançılıq adı altında bütün türkləri birləşdirmək məqsədi daşıyırdı. 1912-ci ildən türkçülüyn və turançılığın Türkiyənin “İttihad və tərəqqi” partiyasının proqramında da yer alması bu mövqenin siyasi cəhətdən güclənməsindən xəbər verirdi. Z.Göyalp 1913-cü ildən başlayaraq “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” adı ilə on üç məqalə dərc etdirir. Bu ad altında 1918-ci ildə kitab nəşr etdirmişdir. 1923-cü ildə isə “Türkçülüyn əsasları” kitabını nəşr etdirmiş və burada türkçülüyn, turançılığın nəzəri, tarixi, mənəvi problemlərini bütün detalları üzrə əsaslandırmağa çalışmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, Z.Göyalp yaradıcılığının böyük bir hissəsini bu problemə həsr etmişdir. Bu araşdırmalarında görkəmli fikir adamı türk xalqının milli şüurunu və vicdanını oyandırmaq və gücləndirmək istəmiş, toplumu gələcəyə hazırlamışdır. Türkçülük “türk millətini yüksəltmək deməkdir” tezisində arxasında da məhz bu məqsəd dururdu. Türkçülük məfkurəsinə geniş anlamda yanaşan Z.Göyalp onu müxtəlif mərhələlərə bölürdü: 1. Türkiyəçilik; 2. Oğuzçuluq və ya Türkmənçilik; 3. Turançılıq. Göründüyü kimi, Z.Göyalpın düsturunda Turançılıq sonda gəlir, ona qədər isə türk xalqı müəyyən mərhələlərdən keçməlidir. O, yazır: “Türkçülərin uzaq ülgüsü-məfkurəsi Turan adı altında birləşən oğuzları, tatarları, qırğızları, özbəkləri, yakutları dildə, ədəbiyyatda və kulturdə -harsda birləşdirmək deməkdir” (Göyalp, 1991, s. 38).

Z.Göyalp Turançılıq məfkurəsinin genişlənməsinin mümkün olub-olmaması barədə özünə

sual edir və “Yaxın məfkurələr üçün bu suala cavab axtarılırsa da, uzaq ülkülər üçün axtarılmaz” qənaətinə gəlirdi. Buna baxmayaraq Turançılıq ideyasının son dərəcə vacib olduğunu da ifadə edirdi. Onun fikrincə: “Turan məfkurəsi olmasaydı, türkçülük bu qədər sürətlə yayılmayacaqdı. Bununla bərabər, kim bilir, bəlkə gələcəkdə Turan ülküsünün gerçəkləşməsi də mümkün olacaqdır. Ülkü gələcəyin yaradıcısıdır. Dünən türklər üçün xəyali bir məfkurə durumunda – halında olan milli dövlət bu gün Türkiyədə bir həqiqət olmuşdur” (Göyalp, 1991, s. 38). Z.Göyalp onu da qeyd edir ki, Miladdan 210 il öncə Hun hökmdarı Mete “hunlar” adı altında bütün türkləri birləşdirdiyi zaman Turan ülküsü bir gerçək halına gəlmişdi. Məlumdur ki, miladdan öncə 3-cü əsrdə Mərkəzi Asiyada Hun imperatorunun sərhədləri hədsiz dərəcədə genişlənmiş və türk tayfaları bir bayraq altında birləşdirilmişdi. I əsrdə Hunlar şimal və cənub olmaq üzrə iki yerə ayrılaraq bir hissəsi Qafqazdan Avropaya, bir hissəsi isə Asiyadan Çinə qədər uzanan bir ərazidə uzun illər və əsrlər imperatorluqlarını davam etdirdilər. Hunlardan sonra avarlar, avarlardan sonra göytürklər, göytürklərdən sonra oğuzlar, daha sonra qırğız-qaxaxlar, osmanlılar və başqalarının adı altında Turanın bir xəyal deyil, gerçək olduğu vaxtlar olmuşdur.

Beləliklə, Turançılığın türkçülüyn uzaq məqsədi olduğunu görmək mümkündür. Turan adı altında dünyadakı bütün türklərin birliyi başa düşülür və bu birlik Türküstan adlanır. Turan adı ilə birləşən türk xalqlarının (azərbaycan türkləri, Türkiyə türkləri, İran türkləri, qaxaxlar, qırğızlar, türkmənlər, özbəklər, tatarlar, başqırdlar və s.) getdikcə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından bir-birinə yaxınlaşmaları bu ideyanı gerçəkləşdirməyə xidmət edən amillərdəndir. Bu gün bu ideya bir xəyal kimi görünsə də, tarixi faktlar onun heç də bir xəyal olduğunu göstərmir. Bu cəhətdən ədəbiyyatın, poeziyanın da böyük rolu ortaya çıxır. Ədəbiyyatın tarixdə mövcud olmuş bu ortağ dəyərləri, xalqın keçmişini, tarixi reallıqları təsvir etməsi milli ideyanı daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir. Azərbaycan ədəbiyyatında da yüz ildən artıqdır ki, Turan düşüncəsi və məfkurəsi bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyinzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008, 480 s.
2. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. Bakı: Alatoran.-2018. -424 s.
3. Qasımlı A. Türklər (tarixi oçerklər). Bakı, 2012
4. Churchward James, Batık Kıta Munun Çocukları, Çevirən Ercan Arısoy, İzmir 2008;
5. Süleymanov O. Az-Ya. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 304 s.
6. Kaşğarlı M. Divani Luğat-it Türk. Konya, Egitim Kitab Evi, 2012,
7. Ələkbərli F. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və turançılıq/F.Ələkbərli. –Bakı: -Xan. -2017. -512 s.
8. Mustafə E. Panslavizmin həsrəti. Ədalət, 6 oktyabr
9. Hüseyinzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008, 480 s.
10. Əhmədli B. Türkçülüyn üçlü formulu/B.Əhmədli. –Bakı: -Elm və təhsil. -2019. -288 s.
11. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları /Z.Göyalp. -Bakı: -Maarif. -1991. -175 s.

**Xəzər Universiteti,
Doktorant/Azərbaycan ədəbiyyatı
E-mail: ulviyya.abdulla1@gmail.com*

Ulviyya Abdullayeva

HISTORICAL ASPECTS OF TURAN AND THE IDEA OF TURANISM

The article examines the historical aspects of the idea of Turanism. It is stated that there were social, political, historical and spiritual reasons for the idea of uniting the Turks under one umbrella and determining the future of this society, which was put forward about one hundred and fifty years ago. As the Turks returned to their historical roots, the idea resurfaced and an ideological movement was launched to restore the Turks' past. The name Turan and the idea of Turanism also stemmed from the current historical situation in which Turkism fell. The article shows the historical facts that the name Turan covered a large area inhabited by Turkish communities before it became an idea. One of the factors contributing to the realization of this idea is the growing rapprochement of the Turkic peoples united under the name Turan (Azerbaijani Turks, Turkish Turks, Iranian Turks, Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Tatars, Bashkirs, etc.) in terms of language, literature and culture. Although this idea may seem like a dream today, historical facts do not show that it is a dream. In this regard, the great role of literature and poetry is emerging. The description of these common values, the people's past and historical realities in the literature serves to bring the national idea closer.

Keywords: *Turan Empire, Turanism, ideas, Turkism, historical aspects*

Ульвия Абдуллаева

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТУРАНА И ИДЕЯ ТУРАНИЗМА

В статье исследуются исторические аспекты идеи туранизма. Утверждается, что были социальные, политические, исторические и духовные причины для идеи объединения турок под одним зонтом и определения будущего этого общества, которая была выдвинута около ста пятидесяти лет назад. Когда турки вернулись к своим историческим корням, эта идея всплыла на поверхность, и было начато идеологическое движение за восстановление прошлого турок. Название Туран и идея туранизма также произошли от нынешней исторической ситуации, в которую попал тюркизм. В статье показаны исторические факты о том, что название Туран охватывало большую территорию, на которой проживали турецкие общины, прежде чем оно стало идеей. Растущее сближение тюркских народов, объединенных под названием Туран (Азербайджанские турки, Турецкие турки, иранские турки, казахи, киргизы, узбеки, татары, башкиры и т. д.), с точки зрения языка, литературы и культуры, является одним из факторов, способствующих развитию реализации этой идеи. Хотя сегодня эта идея может показаться мечтой, исторические факты не показывают, что это мечта. В этом отношении возрастает роль литературы и поэзии. Описание этих общих ценностей, прошлого народа и исторических реалий в литературе служит приближению национальной идеи.

Ключевые слова: *Туранская империя, туранство, идеи, тюркизм, исторические аспекты.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 10.07.2021

Son variant 14.09.2021